

ПИТАННЯ ТЕОРІЇ

УДК 340.15(37):347.23

Харитонов Євген Олегович,
доктор юридичних наук, професор,
завідуючий кафедрою цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»,
член-кор. НАПрН України

ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПТУ ПРАВА ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ У СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ

Постановка проблеми. Право власності є однією з основних категорій приватного права, яка багато століть, точніше сказати, – не одне тисячоліття, привертає увагу цивілістів. Але особливого значення дослідження у цій галузі набувають в наш час, коли інформаційне суспільство висуває вимоги удосконалення юридичного захисту прав інтелектуальної власності. Це, в свою чергу, зумовлює доцільність пошуку нової парадигми права власності.

Перед тим, як почати розгляд питань, що стосуються заявленої проблематики, варто зробити наступне застереження методологічного характеру. Навряд чи можна визнати виправданими численні спроби дати визначення права власності у законодавчих актах, оскільки йдеться про складне, багатоаспектне явище, котре не може бути охарактеризоване шляхом переліку типових властивостей. Натомість, перспективним видається розгляд права власності, як концепту, тобто, як вербалізованого уявлення про суспільний феномен, що має правове значення.

Аби підтвердити цю тезу, розглянемо від початку витoki, перебіг та результати формування концепту приватного права у Стародавньому Римі, юриспруденцією якого, власне, й було закладено більшість сучасних концептів права.

Втім, слід зазначити, що оцінка доробку римської юриспруденції у галузі права власності є неоднозначною. Якщо, наприклад, К. Маркс, навіть з деяким відтінком захвату, констатував, що римляни першими розробили право приватної власності, абстрактне право, приватне право, право абстрактної особистості [1, с. 347] (і на це твердження охоче посилається багато хто з сучасних правознавців [2, с. 224]), то інші

дослідники цього питання вважають, що римляни не лише не виробили єдиного поняття власності і чіткої юридичної термінології у цій галузі, але й не прагнули цього [3, с. 122].

Припускають, що інститут власності спочатку сформувався лише стосовно *res mancipi*, як до речей найбільш цінних в архаїчному господарстві і лише згодом був перенесений на *res nec mancipi*. У стародавні часи рекс здійснював управління фінансами, але державна власність не змішувалась з його особистою власністю. Невідомо, чи була влада правителя в управлінні громадським майном обмежена якимось встановленими звичаями і якщо була, то у яких межах, однак пізніший розвиток свідчить про те, що у справах такого роду ніколи не питалися думки громадян. Проте, очевидно, існував звичай радитися з сенатом при встановленні вказаного податку (*tributum*) і при розподілі орних ланів, набутих під час війни. Право власності у розглядуваному періоді ще тільки починає складатися – у архаїчній латинській мові навіть не існувало загально визнаних термінів для позначення юридичних інститутів посідання і власності. Більш того, не було чіткого розмежування цих двох інститутів. Лише поступово формується розуміння права власності як найбільш повного панування над річчю, що допускається цивільним правом (*dominium ex jure Quiritium*). Особа, що має таке право, може витребувати свою річ з чужого незаконного володіння будь-якої особи, подавши проти утримувача позов *rei vindicatio*. Крім того, власник вправі вимагати від будь-кого не перешкоджати у користуванні річчю. Для цього йому надавався *actio negatoria*. Очевидно, спочатку індивідуалізація власності мала місце тільки стосовно рухомих речей (*res mobiles*), тоді як земельні ділянки, капі-

тальні будівлі тощо знаходились у власності родових союзів, а у окремих осіб могла бути лише в тимчасовому користуванні.

У зв'язку з цим варто звернути увагу на розвиток відносин власності стосовно землі.

3 найдавніших часів Римська держава «одноособно» володіла землею. Племенам, родам, а потім і сім'ям земля передавалася тільки в тимчасове користування і не більше як по 2 югери. Перша форма власності (племінна) мала форму державної власності, а право окремого індивідуума на неї обмежувалося простим посіданням, що, як і племінна власність взагалі, поширювалося лише на земельну власність. І надалі громадське землеволодіння ще довгий час залишалося основним видом власності на землю, і практично весь період Республіки точилася боротьба за зміну (або збереження) статусу цих земель, що знайшло яскраве відображення, наприклад, у промові Цицерона про Земельний закон народного трибуна Публія Сервілія Рулла [4, с. 249-280].

Внаслідок природних процесів суспільного розвитку громадське землеволодіння з часом усе ж розпалося. Однак його заступила не індивідуальна приватна, а колективна власність, яка мала родинний характер. Речі належали фамілії і не могли перейти до сторонніх осіб за заповітом, якщо були живі прямі нащадки спадкодавця. Пізніше цей родинний характер власності вижив себе. Вона індивідуалізувалася, внаслідок чого *pater familias* отримав право розпоряджатися своїми речами за власним розсудом як за життя, так і шляхом заповіту. Це спочатку стосувалося лише землі, але з часом було поширене й на інші види *res mancipi*. Щодо власності на *res nec mancipi*, яка конституювалася пізніше, то вона, очевидно, відразу виникала як індивідуальна, а родинного характеру не мала.

Аналізуючи джерела, можна зробити висновок, що на ранніх етапах розвитку римського права ще не існувало практики визначення змісту права власності через встановлення переліку повноважень, які належать власнику. Сутність права власності визначалася передусім тим, що воно є найбільш повним пануванням над річчю, з тих які допускаються цивільним правом.

Слід підкреслити, однак, що йшлося не про «абсолютне», а про «найбільш повне володарювання» над річчю, що допускається об'єктивним правом». Це означало можливість його обмеження в інтересах третіх осіб. Перелік таких обмежень міститься в Законах XII Таблиць [5] (Таблиця VII. 1-2, 9а-9б). Але характер захисту інтересів власника був абсолютним – за допомогою виндикаційного і негаторного позовів він міг захистити свої права від порушень з боку будь-якої

особи. Тому можна говорити про «абсолютний характер» речевих прав. Придбання права власності можливе з двох джерел: від держави і від приватних осіб, що стало прототипом більш пізнього поділу способів придбання права власності на первісні та похідні. Від держави власність могла бути отримана внаслідок: розподілу громадських земель (*ager publicus*); розподілу завойованих земель між громадянами Риму; розподілу трофеїв полководцем між солдатами; продажу трофеїв квесторами з аукціону. Від приватних осіб право власності могло бути отримане шляхом: 1) *mancipatio* – урочистого обряду передачі права власності на *res mancipi*, при якому не грала ролі підстава передачі права власності (купівля-продаж, дарування чи ще щось); 2) *traditio* – передачі права власності на *res nec mancipi*, поєднананої з вираженням волі передати право власності на цю річ; 3) *in jure cessio* – передачі права власності шляхом вчинення фіктивного судового спору, у якому відчужувач визнавав справедливність претензій набувач на річ; 4) *usucapio* – придбання речі за давністю правомірного добросовісного володіння (два роки – землею, іншими речами – один рік Закони XII таблиць. VI. 3); 5) спадкування на підставі закону або згідно із заповітом (Закони XII таблиць. V. 3-5).

У період Пізньої Республіки підхід до розуміння прав на речі зазнав істотних змін, що пов'язано з подіями, які відбувалися в житті тодішнього Риму. Зміцнення Римської держави, зростання громадського земельного фонду, у свою чергу, тягне розширення практики надання земельних ділянок з його складу приватним особам. У зв'язку з цим в літературі неодноразово висловлювалась думка, що у часи Імперії власність на землю втрачає усі риси колективності, усе більше індивідуалізується, врешті стає повною мірою приватною. На користь такого висновку свідчать факти, на які звертають увагу романісти. Так, хоча не лише в провінціях, але й в Італії. Існували села з помітними елементами общинних відносин, у праві аж до Пізньої імперії ці стосунки не враховувались. Навпаки виділ з общин (громад) приватних володільців, посесорів, очевидно, заохочувався, а їхні права захищалися, так само як захищалися права члена кожної групи, що спільно володіла майном, вимагати поділу майна [6, с. 233].

Як вважається, можливо, у зв'язку з аграрними реформами Августа, спрямованими на зміцнення власності землевласників, у праві з'являється новий термін для позначення земельної власності – *доміній*, що означало прирівнювання права власності на землю до права *dominus* на раба. Тобто, право власності на землю ніби ставало нічим не обмеженою, повною приватною власністю.

На практиці це означало зняття обмежень, що накладалися земельним максимумом, а відтак поширення латифундій, ліквідацію обмежень щодо розпорядження земельними ділянками, спрощення процедури оборудок із землею тощо [6, с. 233].

Впродовж 121-111 рр. до н.е. з'являються три аграрних закони, якими був скасований принцип невідчужуваності колишніх земель громадського фонду, наданих приватним особам; закріплено права приватного власника землі: *uti, frui, habere, possidere* (користуватися, отримувати плоди, мати, володіти); скасовано обов'язок власників колишніх громадських земель сплачувати земельний податок; закріплена можливість переходу земельної ділянки у спадщину тощо. Таким чином формується індивідуальне право приватної власності.

Однак цей процес був складним і не-послідовним. Так, індивідуалізація власності, ускладнення пов'язаних з цим відносин на певному етапі призводять до нібито «розщеплення» єдиної колись категорії права квіритської власності. Зокрема, особливості правового режиму мають землі римські і провінційні. Перші – звільнені від податку, з провінційних – стягується спеціальний податок (*stipendium, tributum*). Крім того, в деяких джерелах згадується можливість подвійного «домінія» (володарювання) над робом: на підставі *jus civile* та на підставі права бонітарного (преторського).

Таке зовнішнє ускладнення відносин власності мало також результатом поширення у романістичні точки зору, згідно якій у римському праві певний час мала місце власність (право власності) у чотирьох видах: квіритська, бонітарна (преторська), провінційна та власність peregrinів (котрі, втім, з часом злилися в одне) [7, с. 160-162].

Проте аналіз першоджерел, а також дослідження останнього часу в цій сфері дозволяють сумніватися у правомірності такої диференціації.

Зокрема, некоректними є підстави та критерії класифікації. Так, провінційну власність виокремлено за єдиним критерієм, що відрізняє її від римської власності, – те, що вона оподатковується. Із деякою мірою умовності сюди можна додати географічний критерій. Але цього недостатньо для виокремлення відносин у самостійний вид, тим більше, що йдеться тільки про один специфічний об'єкт – землю. Але ж класифікуються не аграрні відносини, а власність взагалі.

Що стосується власності peregrinів, то її виокремлено, згідно цій позиції, за критерієм масиву нормативного матеріалу, що застосовується. Однак, як зазначалося вище, при формуванні римського «класичного» права *jus civile*

і *jus gentium* практично рівною мірою слугували джерелами формування приватного права, що забезпечувало достатньо надійний захист інтересів іноземців в Римі періоду принципату.

Стосовно так званої бонітарної, або преторської, власності висновки можуть бути ще більш парадоксальними. Як показують останні дослідження першоджерел, римські юристи, що користувалися юридичною термінологією у її суворому та чіткому значенні, ніколи не кваліфікували бонітарного господаря речі, як власника. Фактично йшлося про «титульного набувача», а термін «бонітарна власність», або ж «преторська власність» римському праву був невідомий.[8, с. 432] Вперше його використав Теофіл, візантійський юрист VI ст. н.е. у парафразі Інституцій. Що ж стосується сутності «бонітарної власності», то за своїм характером вона є добросовісним посіданням, що є підставою для набуття права власності за давністю володіння.

Таким чином, можна зробити висновок про некоректність визнання існування у римському праві тієї доби кількох видів власності (права власності). Думається, що згадуване бачення «розщеплення» останнього не відображає дійсний стан речей, а є результатом спроб висвітлити різні аспекти феномену права власності, пошук парадигми якого відбувався на той час, зазначаючи істотних трансформацій.

Одним з перших, хто зробив спробу в узагальненому вигляді визначити особливості становлення та охарактеризувати значення права власності взагалі та права приватної власності у Стародавньому Римі, був Марк Тулій Цицерон. На його думку, система права виглядає наступним чином: природа, закони, звичаї, прецеденти, справедливість і добро, *aquitas*, угоди. Згідно природі дотримуються того, що ґрунтується на спорідненості та *pietas* (вшанування). Закони – це те, що стверджується велінням народу. Згідно звичаю, додержуються того, що є справедливим і без санкції закону. Прецедент – це те, відносно чого було винесено вирок і про що йдеться в едиктах магистратів; спираючись на них, доводиться враховувати, хто був суддею та коли було винесено вирок. Справедливості і добра слід дотримуватись, оскільки право має на увазі добродішність та загальну користь. Нарешті, договорів додержуються у відповідності із законами, а іноді й просто за угодами (Реторика до Геренія. 11, 13.).

За Цицероном, перше завдання справедливості у тому, щоб нікому не завдавати шкоди, якщо тільки тебе не спровокували на це беззаконням; затим – у тому, щоб користуватись громадською власністю як громадською, а приватною – як своєю (Про обов'язки. I. VII, 20) [9]. Адже приватної власності не буває від природи. І оскільки приват-

одним з яких є позитивістський підхід (бажання знайти визначення права власності і приватної власності у юридичних джерелах), а іншим відсутність конструкту (заперечуючи існування у Стародавньому Римі) поняття права власності та права приватної власності, адекватного сучасному його розумінню, автор, натомість, не дає відповіді на питання, чи існували відповідні концепти у ту добу.

У зв'язку з цим варто зазначити, що, хоча у джерелах, дійсно, немає визначення права власності та права приватної власності, це ще не є доказом відсутності відповідних концептів. По-перше, слід взяти до уваги ту обставину, що право власності не потребує існування держави [11, с. 21], а відтак і позитивного права, аби про нього склалося уявлення як про цивілізаційний феномен. По-друге, характеристика концептів римського права неможлива без врахування традиційного небажання римських правознавців формулювати дефініції та норми позитивного законодавства.

Беручи до уваги цю властивість давньоримського розуміння права, а відтак і правових концептів Стародавнього Риму, для з'ясування бачення сутності права власності та права приватної власності римськими правознавцями, визначимо перелік характерних рис відповідних відносин.

Зокрема, до них належить: 1) безпосередня влада над річчю (для того, щоб користатися або розпоряджатися нею, власнику немає необхідності звертатися до інших осіб); 2) абсолютна влада над річчю, яка, втім, може бути обмежена в інтересах суспільства або третіх осіб (сервітути тощо); 3) захист прав власника від порушень з боку «всіх і кожного»; 4) еластичність права власності (його здатність до відновлення після припинення обмежень, встановлених законом або угодою); 5) можливість для власника використовувати позитивні якості речі; 6) можливість отримувати та використовувати на свій розсуд плоди, які дає річ, у тому числі – отримувати доходи від її використання;

7) можливість для власника розпоряджатися належними йому речами, тобто визначити їх фізичну та юридичну долю; 8) можливість (право) власника витребувати свою річ від особи, що утримує цю річ без законних підстав.

Висновки. З врахуванням цих рис і маємо визначати властивості права приватної власності у класичному римському праві, де воно розумілося як найвища влада особи над річчю, виключне право особи вчиняти стосовно своєї речі правомірні дії відповідно до своїх інтересів. Право є виключним і неподільним, бо воно належить тільки власнику, який ні з ким його не поділяє. Хоча право власності в Римі в усі часи могло обтяжуватися обмеженнями (в інтересах держави, суспільства, на користь сервітуаріїв, заставодержателя тощо), та усе ж головним в розумінні римськими правознавцями зазначеного права було здійснення власником необмеженого володарювання над річчю. Інколи уточнювалося, що це володарювання правове. Виходячи з цього, право власності розуміється як володарювання особи над річчю, як відношення, що виникає між власником і річчю. Звідси впевненість у непохитності цих відносин: змінити своє ставлення до речі людина може лише сама і ніхто інший. Відносини власності мають усталений, непохитний характер, змінити який ніхто не може.

Виникаючи незалежно від держави, відносини власності, разом із тим, є суспільними і регулюються правом (хоча не обов'язково позитивним), внаслідок чого стають правовідносинами. Власник у процесі здійснення права приватної власності перебуває з особами, що його оточують, у певних правовідносинах. Порушником є кожен, хто у той чи інший спосіб перешкоджає власнику у реалізації його правоможностей. Тому захист права приватної власності засобами речевих позовів, а також саме це право з часів класичного римського права вважається абсолютним (абсолютно захищеним), що, власне, і складає суть цього концепту у Стародавньому Римі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения : В 12 т. Т. 1. – 455 с.
2. Яковлев В.Н. Древнеримское и современное гражданское право России. Рецепция права: учеб. пособие, [2-е изд., перераб. и доп.] / УдГУ, Ижевск, 2004. – Ч. 1. – 502 с
3. Сковский К.И. Собственность в гражданском праве : учебно-практическое пособие. – М. : Дело, 1999. – 512 с
4. Цицерон. Вторая речь о Земельном законе народного трибуна Публия Сервилия Рулла // Цицерон Марк Туллий. Речи : В 2-х томах. – Т. I. Годы 81-63 до н.э. / Издание подготовили В.О. Горенштейн и М.Е. Грабарь-Пассек / Репринтное воспроизведение текста издания 1962 г. – М. : Наука, 1993. – 445 с.
5. Памятники римского права: Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. [пер. с латинского]. – М. : Зерцало, 1997. – 608 с.
6. Культура Древнего Рима: в 2-х т. Т. I. –М. : Наука, 1985. – 432 с.
7. Санфилиппо Чезаре. Курс римского частного права : учебник / Под ред. Д.В. Дождева. – М. : Издательство БЕК, 2000. – 400 с.

8. Дождев Д.В. Римское частное право: учебник для вузов / Под общ. ред. акад. РАН, д.ю.н., проф. В.С. Нерсесянца. – [2-е изд., изм. и доп.]. – М. : Норма, 2006. – 784 с.
9. Цицерон. О старости. О дружбе. Об обязанностях / Издание подготовили В.О. Горенштейн, М.Е. Грабарь-Пассек и С.А. Утченко / репринтное воспроизведение текста издания 1974 г. – М. : Наука, 1993. – 248 с.
10. Савельев В.А. Право собственности и владение в римской классической юриспруденции // В кн. : Савельев В.А. Римское частное право: (Проблемы истории, и теории). – М. : Юристъ, 1995. – 175 с.
11. Уго Маттеи. Основные принципы права собственности // Маттеи У., Суханов Е.А. Основные положения права собственности. – М. : Юристъ, 1999. – 294 с.

Харитонов Євген Олегович

ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПТУ ПРАВА ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ У СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ

Досліджується одна з основних категорій приватного права – право власності. Автор надає визначення поняттю право власності, розглядає початок виток, перебігу та результати формування концепту приватного права в Стародавньому Римі. Також в статті приділено увагу розвитку відносин власності стосовно рухомих речей та землі.

Виділено характерні риси відносин власності, за для з'ясування бачення сутності права власності та права приватної власності римськими правознавцями. Визначено властивості права приватної власності у класичному римському праві.

Ключові слова: право власності, приватне право, римське право, концепти

Харитонов Евгений Олегович

ФОРМИРОВАНИЕ КОНЦЕПТА ПРАВА ЧАСТНОЙ СОБСТВЕННОСТИ В ДРЕВНЕМ РИМЕ

Исследуется одна из основных категорий частного права – право собственности. Автор дает определение понятию право собственности, рассматривает начало утечки, течения и результаты формирования концепта частного права в Древнем Риме. Также в статье уделено внимание развитию отношений собственности относительно движимых вещей и земли.

Выделены характерные черты отношений собственности, для того, что бы выяснить видение сущности права собственности и права частной собственности римскими правоведом. Определены свойства права частной собственности в классическом римском праве.

Ключевые слова: право собственности, частное право, римское право, концепты.

Kharitonov Yevgeniy Olegovich

FORMATION OF THE CONCEPT OF PRIVATE PROPERTY RIGHT IN ANCIENT ROME

One of the basic categories of private law – ownership – is being researched. The author provides definition of ownership, examines the beginning of rise, course and results of formation of the concept of private law in ancient Rome. Also in the article attention is paid to the development of property relations in respect of movables and land.

The features of property relations were distinguished, in order to determine the nature of ownership and private property right by the Roman jurists. The properties of private property right in the classical Roman law were defined.

Key words: ownership, private law, Roman law, concepts.